MŰEM

MŰEMLÉKVÉDELM

V. évf.

Szerkeszti: a Magyar Építőművé
Társulat Művészeti Or

Éri István:
helyreállításár
Gerő László:
megújításukna
Ferenczy Ká
Pereházy Ká
budapesti műe
Sugár Istvá
történetéhez .
Kozák Károl
építéstörténeté
Műemléki Ta
Erdei Ferenc
Tájékoztató

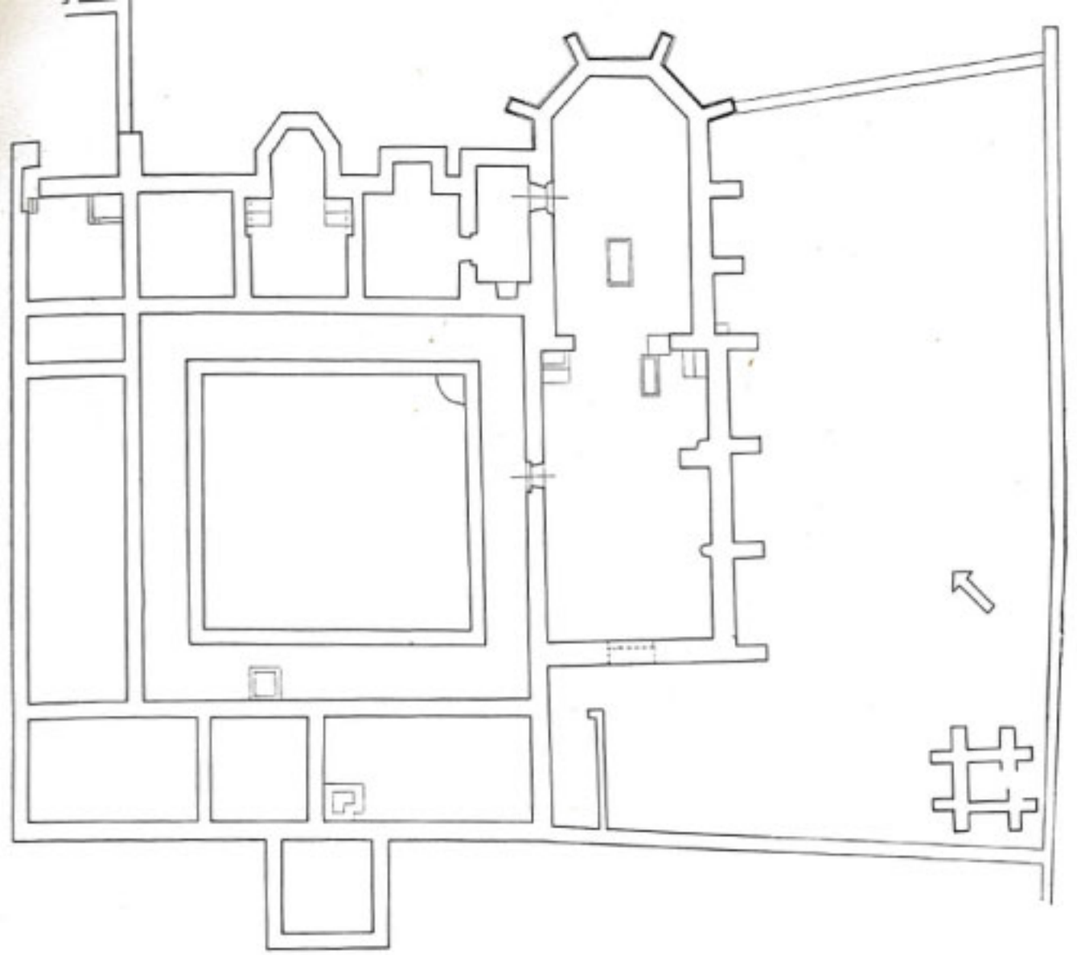
A borítólapon legjelentő
Ma tudományos kutatóin

Kiadja a (

Felelő

61.0390. Atl
Terjeszti a Magyar P
(Budapest V. József ná
Előfizethető a 61 282
Előfizet

KULTÚRA KÖNY
(B

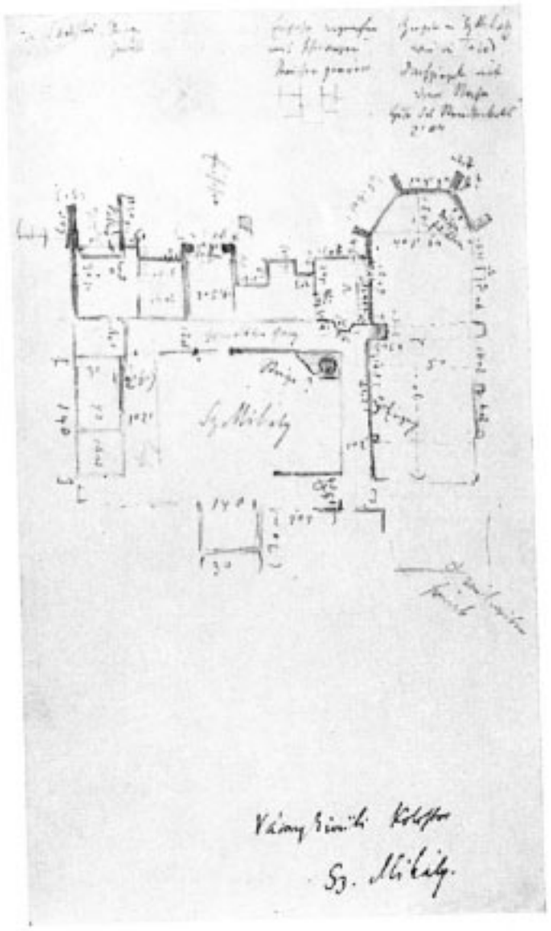

1. A kolostor mai alaprajza az ásatások után

BESZÁMOLÓ A NAGYVÁZSONYI PÁLOS-KOLOSTOR HELYREÁLLÍTÁSÁRÓL

I

A Balaton környékének természeti szépségeit, történelmi levegőt árasztó műemlékeit a múlt század első felében „útleírások", ismertetések fedezték fel az ország közvéleménye számára. Az egyik ilyen századeleji „utazó", Oláh János Nagyvázsonyról is tudósít: „Nem messze a várostól nyugotra, a temető mellett van egy elpusztult barát lakás is, mellyet szent-mihályi klastromnak neveznek. A klastromnak már tsak kevés falai állanak fenn, de alapjaiból nagyságához lehet vetni. Mindjárt mellette áll szomorú pusztult állapotban a régi világnak egy remek műve, a klastrom temploma. Hossza, hozzávetés képpen mintegy 14, széle 7, boltozatja magassága 8 öl. Szegeletei és a falak felső pártázatjai szépen pallérozott fejér, négyszegű és a hol a fordulások kívánták, külön formákba metszett kövekből állanak. Belől vékony prémezeteken állott a Gothus bolt, melly már beszakadt és tsak a Sanctuarium felett van még meg bizonyos darabja. Oldala falai is nyugoti vége felé igen elpusztultak. A nyugoti tsuts fal egy bizonysága annak, melly mesterségét jól értő műves munkálódott ezen. A tsútsfal . . . a föld színétől mintegy ölnyi magasságra a két sarkon kívül annyira kívájattak a pénz szomjúhozók által, hogy e Colossust egy öl átmérőjű falnál több nem tartja, és még is több föld rengéseknek és erőszakos szeleknek ellenére is fennáll e napig."[1]

2. Römer Flóris alaprajza (1859)

Römer Flóris sem kerülte el nevezetes bakonyi útján Vázsonyt:

„Ezen pompás kolostor romjai az újabb idei vandalismus egyik legundokabb szennyfoltja. A díszes egyházból csak az északi fal, a szentély egy fél ablakával láthatók. A csúcsívek helyei, valamint a tető alatti, kifelé fordított tölcsér alakú lőrézsek a szentély fölött megmaradtak, és azon véleményt gerjesztek, miszerént ezen egészen magán álló épitmény, mint Erdélyben többel találkozunk, védelmi templom volt... Az elég terjedelmes klastrom alaprajzát némileg elkészitém a még fennmaradt falak alapjaiból."

„Már 1651-ben kiadatott a parancs, nehogy az emberek a romladozó kolostor köveit elhordják. Azonban legnagyobb része mégis legújabb időben a bérnök engedelmével is elhordatott. Bár lehetne az illy rombolókat a közvélemény előtt örökre bélyegezni, kik őseink mindinkább ritkuló emlékeit szentségtörő kézzel illetik. Bírom a jelenlegi főtekintély szavát, miszerint ezen utolsó maradványok megőriztetnek, hogy az utókor legalább tudhassa, hol állott a híres pálosok ... Kinizsi alapitotta klastroma."[2]

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1959-ben végezte el a valóban impozáns méretű romok állagmegóvását.[3] A munka az eredeti terv szerint a kolostor északi épületszárnyának fennálló maradványain folyt volna. Ezen kívül még a templom föld alatt rejtőző keleti és déli falának terepszint fölé emelését vették tervbe.

A kolostori helyiségek járószintjének megállapítása, a templom falainak felkutatása ásatási munkát igényelt. Ennek során az említett helyeken bemutatásra méltó részletek kerültek elő. (A kápolnában oltárok, padlónyomok, a konyhában tüzelőhely, a templomban Kinizsi Pál és Horváth Márk sírhelyei, mellékoltárok alapozása stb.) Miután az építkezésekhez szükséges vizet messziről kellett volna ideszállítani, felkutattuk a romoktól mintegy ötven méterre északra eső, régi betemetett kút helyét is. Bebizonyosodott, hogy ez a bővizű, 15 m mély, 1,5 m átmérőjű, faragott kövekből falazott kút ugyancsak egyidős a kolostorral, tehát ennek kiegészítése, bemutatása is szükségesnek látszott. Majd a felszínen már ki sem vehető nyugati és déli kolostorszárnyakon keresztül egy-egy kutatóárkot húztunk, hogy legalább hozzávetőleges képet kapjunk az épület egykori kiterjedéséről. Ez alkalommal megállapithattuk, hogy a két épületszárny falai általában 20—30 cm-rel a terepszint alatt, részben alapozási, részben felmenő részletekkel, jó állapotban megvannak, s még a helyiségek járószintjei is meghatározhatók.

Ezek az eredmények arra késztették a Felügyelőség vezetőségét, hogy a munkát az eredeti tervtől eltérően kibővítsék. Így végeredményben sor került a templomnak és a teljes kolostori alaprajznak feltárására és konzerválására, s a tetszetősebb bemutatás érdekében nagyméretű tereprendezést is végeztünk.[4]

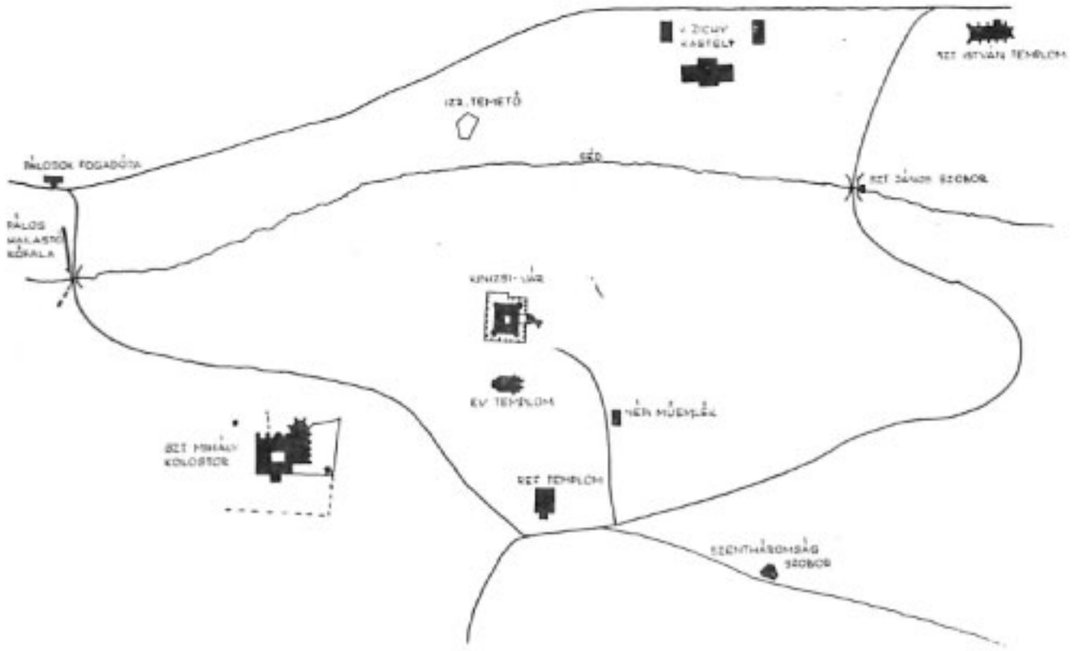
E munkálatok révén Nagyvázsony amúgy is értékes műemléki együttese egy újabb vonzó látványossággal gyarapodott. A Kinizsi-várat 1959-ben már húszezernél is több látogató kereste fel, akiknek javarésze a kolostor festői természeti környezetében álló maradványait is megtekintette. (A romterületet a helyreállítás után a Veszprém megyei tanács Idegenforgalmi Hivatalának kezelésébe adtuk át a már korábban és ez évben megóvott aszófői, örvényesi, felső- és kisdörgicsei, révfülöpi, sziget-avasi templomromokkal együtt.)

II

A feladat elvégzéséről szóló beszámolónkban, ha röviden is, de ismertetnünk kell a régészeti és építészettörténeti kutatások ez alkalommal nyert eredményeit, s össze kell őket vetnünk a történeti adatokkal.[5]

A Szent Mihály arkangyal, Kinizsi „különös védőszentje" tiszteletére szentelt kolostor mindössze 70 évig állott fenn. Alapítói, Kinizsi és apósa, Magyar Balázs az 1483 májusában kelt oklevelükben „opus incertum"-ként, tehát már megkezdett, de még be nem fejezett munkaként emlékeznek meg a kolostor építéséről. Egy évvel korábban Kinizsi már búcsút nyert a pápától mindazok számára, akik az általa alapított templomot felkeresik, így az építkezés megkezdésének időpontjául kb. az 1480—81-es éveket tekinthetjük. (1481-ben fejeződhetett be a falu plébániatemplomának átépítése is.)

Két fontos körülményt kell itt megemlítenünk. Ezek egyike az, hogy éppen ez idő tájt került sor a szomszédos tálodi pálos kolostor ferences szerzetesekkel való

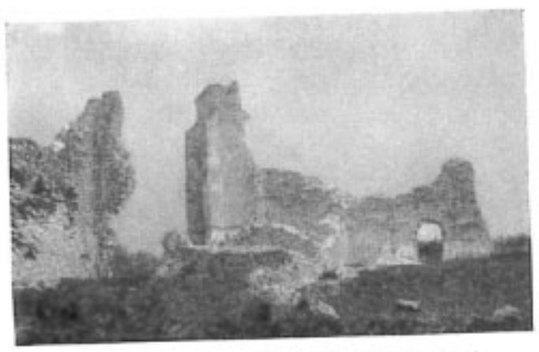
3. A kolostor környékének helyszínrajza

4. A templomszentély állapota (1953)

újranépesítésére.[6] Valószínű, bár ennek egyelőre történeti bizonyítéka nincs, hogy a Rátót nemzetség által 1324 előtt alapított tálodi kolostor szerzetesei átköltöztek ebbe a lényegesen gazdagabban javadalmazott kolostorba, s így kerülhettek helyükre az igénytelenebb kolduló rend tagjai. Ez a körülmény mindenesetre a két szomszédos kolostor alaprajzának összehasonlítására ad ösztönzést.[7] A másik a korábban csak okleveles adattal, de az ásatás eredményeként már tárgyi anyaggal is bizonyítható tény, hogy a vázsonyi pálos kolostor helyén korábbi századokban egy templom állott, amelyet temető övezett. A történeti adatot egy 1489-ben készült határjárást leíró oklevél szolgáltatja. A szerzetesek birtokainak körüljárása során déli irányban a kolostortól két utat érintettek a megbízottak. A keletre esőn hordták a kolostor építéséhez szükséges követ.[8] A másik, ugyancsak földutat (via herbosa) másként „halottutat" is említik, mivel a szomszédos leányfalusiak régebben ezen az úton hordó út"-ként vitték halottaikat ahhoz a templomhoz, amely a kolostor helyén állott.[9]

Az ásatás folyamán, reméltük, hogy a korai templomnak a maradványai is előkerülnek. A kolostortemplom igen alapos feltárása folyamán részben a szentélyben, részben a keleti főfal alapozása alatt, annak építésével megbolygatott sírokat találtunk, az egyik melléklete, egy pár csüngős hajkarika, továbbá a hányt földből szórványként lelt korai corpus-töredék és egy 1280—1308 közötti időből származó bécsi fillér alapján egyértelműen a XIII—XIV. sz. fordulójára tehető a sírok keletkezése. A templom és a kolostor feltárása közben azonban korábbi falak sehol sem kerültek elő. Ez vagy a korai templom teljes elbontásával magyarázható, vagy azzal, hogy ennek esetleg csak a XV. sz.-i járószintig elbontott maradványai általunk át nem kutatott területre esnek.[10]

5. A romok a feltárás előtt (1956)

A kolostor történetére vonatkozó írott adatok közül sorrendben Kinizsi Pál, majd özvegyének második férje, Horváth Márk idetemetésére vonatkozókat említjük meg (1494, ill. 1509.) A kincskeresők 1708-ban már feltárták a két sírhelyet, az összetört sírkőmaradványokat, csontvázakat és Kinizsi páncélingét, sisakját, kardját kiemelték innen, tehát leletekre egyáltalán nem számíthattunk. Annál kevésbé, mivel a falu plébánosa is „megelőzött" bennünket, 1927-ben felásatta

a szentély teljes területét, néhány sírkőtöredéket is talált a sírhely körül. Mégis szükségesnek tartottuk a két sírhely újbóli felkutatását, hiszen bemutatásuk, főként az alapító Kinizsinek sírja, okvetlen növeli a műemlék történeti vonatkozásainak számát. Egyébként is, ma már a vázsonyi Vármúzeum kőtárában látható mindkét eredeti sírkő, egykori elhelyezésük kérdése bizonyára minden látogatóban felötlik.

A két sír a templom padlószintje alá volt süllyesztve. A szentélyben levő kb. 150 cm a diadalív keleti oldala mellett, de már a hajó elején ásott sír kb. 90 cm mély volt. A sírüregek oldalát és alját téglával falazták ki, a téglák túlnyomó részét korábban kiszedték, azonban mindkettő méretét meg tudtuk még állapítani. Hogy a két sír közül melyik lehetett Kinizsié s melyik Horváthé, azt, bizonyító lelet híján, csak feltevésszerűen állapíthattuk meg. Amint az alaprajzon is látható, a szentélyben levő sírhely, az oltár valószínű helyét is figyelembe véve, pontosan középen, a templom tengelyében, tehát a főhelyen van. Főleg ezért valószínű, hogy ez lehetett Kinizsi sírja, bár mérete (140×240 cm-es belméret) kisebb, mint a sírkő maga. Viszont sok jel mutat arra, hogy Kinizsi sírját nem egyszerűen csak a meglevő kőlappal fedték le, hanem szarkofág állhatott fölötte, s annak fedlapjára helyezték rá az említett sírkövet, amelyről egyébként hiányzik a sírfelirat is. (Ezt nyilván külön táblára vagy magára a szarkofágra vésték.)

6. A templom DNy-i kidőlt falsarka (1959)

Horváth Márk sírhelyének fekvése viszont önkéntelenül is felveti a gondolatot : vajon vele átellenben, a diadalív baloldalára nem tervezték-e felesége sírjának elhelyezését? Tudjuk, hogy az özvegyet, Magyar Benignát, 1519-ben harmadik férje megyilkoltatása miatt jószágvesztésre ítélték, s a terv megvalósítására már csak emiatt sem kerülhetett sor, 1526 táján bekövetkezett halálakor. Mindenesetre annyit meglehetős bizonyossággal meg tudtunk állapítani, hogy a kolostor fennállása idején a templomba az említett két főúron kívül másokat, még szerzeteseket sem temethettek, a feltárt tíz sír mindegyike a korai templom temetőjéből való.

A kolostor és templom építéstörténetére vonatkozó írásos adatok száma roppant kevés. Annyit tudunk mindössze, hogy Kinizsi Pál végrendeletében 800 Ft-ot hagyott építkezésre a pálosoknak, akik ezt az összeget csak

7. A feltárt és konzervált romok É felé

1497-ben vették fel.[11] Ezenkívül a szerzetesek részben Kinizsi örököseitől, részben más szomszédos nemesuraktól számottevő adományban, birtok- és készpénzjuttatásban részesültek. Így anyagi eszközökben nem volt hiányuk, ha bővítések, átalakítások szükségessége merült fel, s azt nem a kegyúri család végeztette.

Az ásatások és a fennálló maradványok vizsgálata révén valóban kimutatható volt egy kisebbmértékű építési periódus, valószínűleg a XVI. sz. fordulóján. Ennek bizonyítékai:

1. A kolostor déli szárnyának legdíszesebb, legnagyobb helyiségét, a bejárat melletti káptalantermet kb. 2 m-rel meghosszabbították, úgy, hogy nyugat felé eső közfalát és a szomszédos helyiség túlsó falát is elbontották, s odébb építették fel újra. Az így nyert részen a helyiség délnyugati sarkában egy nagyméretű, kívülről fűtős cserépkályhát állítottak fel. (Alapfalait megtaláltuk.)

2. Az északi épületszárny középső helyiségében, a kápolnában, két mellékoltárt építettek a hajóban, az egymással átellenben levő, átboltozott fali- (ülő?) fülke felhasználásával.

3. Valószínűleg kisebb harangtornyot építettek a kerengő északkeleti sarka fölé. Ennek több bizonyítékát figyeltük meg:

a) a sekrestye és a szentély közötti átjáróhelyiség déli falához belül kb. 120 cm-es, fülkével ellátott vastagítást falaztak,

b) a kerengő és északkeleti falsarkához kívülről, a kvadrumban egy negyed körcikkely alaprajzú, nagyméretű pillért építettek,

c) a kerengő és a templomhajó közös falában, ugyancsak az északkeleti sarokban, a szentély és a hajófal síkjai között kiképzett nagyméretű falifülkét (armarium?) későbbi időben tömören befalazták, s nagyjából a folyosó szélességében, az egyszerű dongaboltozatot elbontva, nagyobb teherbírású, magasabban induló boltvállat vésték a templomfalba, a falifülke fölötti részen.

Ismeretes, hogy a ferences rend építési szabályait a jelek szerint követő pálos rend középkori kolostortemplomainak harangtornyai a szentély mellett állottak, leginkább a kolostorba teljesen beépítetten. Ha kissé furcsa megoldásban, de ilyen tornyocskát, illetve utólagos építését kell Vázsonyban is feltételeznünk.[12]

4. Valószínű, hogy a templom feltárása során, a hajóban talált mellékoltár-, szószékalapozások javarésze is későbbi. Az ilyenfajta bővítés megszokott és általános. Erre utal egyébként a hajó északnyugati sarkában, a diadalív szélességében épített oltár, mellyel annak idején eltüntették a sarokban levő pillérlábazatot is.

5. Mindezek az átépítések természetesen egymástól függetlenül, különböző időpontokban is elképzelhetők. Hogy mégis egy időszakra tesszük őket, azt egyrészt néhány apró, korhatározó jellegű faragványtöredék előkerülése indokolja, másrészt az a körülmény, hogy az 1526 utáni 15—20 évben ilyen munkálatok nemigen képzelhetők el. (1543-ban, Székesfehérvár eleste után már egyszer néptelenné vált a kolostor.)

A Kinizsi-vár udvarán másodlagosan beépített reneszánsz lovasdombormű eredeti elhelyezésével kapcsolatos alternatív feltevés (a vár palotaszárnya vagy a pálosok temploma) a kolostor feltárása során megoldást nyert. Az említett domborművel megegyező anyagú és kiképzésű három kis, a dombormű előlapjáról rétegesen levált töredék a szentély északkeleti sarkában, a kvadrumban és a temetőkert feltételezhető délkeleti bejárata tájékán került elő. Ez csak azzal magyarázható, hogy a dombormű eredetileg itt a kolostorban nyert elhelyezést, s az említett apró darabok a pusztítás vagy a romok kőanyagának a várba történt áthurcolása során törhettek le és kerülhettek a földbe.

A szentély fennálló falmaradványainak tüzetesebb vizsgálata még a dombormű eredeti elhelyezésére vonatkozóan is adott útbaigazításokat. Északi irányból számítva az első szentélyablak alatt, belül a falon kivehető egy fülkeszerűen kiképzett falsík maradványa, melynek alján faragott kőkeretnyomok láthatók. A „fülke" magassága (180 cm a járószinttől) és mélysége (15—20 cm) miatt a dombormű (vastagsága 10 cm) elhelyezésén kívül másra nem lehetett alkalmas. Egyébként az egyik faragványtöredéket éppen itt találtuk meg a fülke alatt a többszörösen átforgatott törmelékben.

8. Pillérlábazat a hajó északnyugati sarkában

Újabban, az 1958—59-es években a Kinizsi-várban folytatott ásatások több reneszánsz nyíláskeretdarabot hoztak felszínre, melyek másodlagosan kerülhettek beépítésre, akárcsak a dombormű. Teljesen hasonló tagolású keretdarabok a sümegi vár feltárása alkalmával is előkerültek. (A többi között ez az adat is megerősítené azt a feltevést, hogy a környéken, a XV—XVI. sz. fordulóján egy önálló kőfaragóműhely működött[14].)

Az újabb adatok alapján tehát a nagyvázsonyi reneszánsz faragványok: dombormű és nyíláskerettöredékek készülésének időpontját az 1500-as évek legelejére tehetjük. Valószínű, hogy a várban és a kolostorban egyaránt felhasználták őket. Ez a vár átalakításával egy időpontban történt stílusváltás határozná meg véleményünk szerint a kolostorban történt újabb építkezések korát.[15]

A vázsonyi pálos szerzetesek kezemunkájaként ismert kódexek alapján már régóta előkelő művelődéstörténeti szerepet tulajdonítottak az itteni kolostornak. A kódexek, a két sírkő, a reneszánsz faragványok s a jelentős szépségű épületmaradványok mellé most bátran odaállíthajuk az ásatás során előkerült apró leletanyagot is, bár számuk nem túlságosan nagy. Legtöbbjük egy a konyha melletti raktárhelyiség külső falánál talált szemétgödörből került elő.[16]

Bebizonyosodott, hogy a szerzetesek nemcsak másolták a kódexeket, hanem kötésüket, a kötéstábla díszítését is maguk végezték. Valószínűen kisebb ládikák díszítésére alkalmas csontlemezeket is faragtak, a kolostor lakói tehát iparművészeti szempontból figyelemre méltó alkotásokat produkáltak.[17] Használati tárgyaik (pl. növénymintás, alakos kályhaszemek) feltűnő azonosságot mutatnak a várban vagy a nagyvázsony-csepelyi faluásatásnál előkerült darabokkal. Ez viszont arra bizonyíték, hogy a környéken előállított kisipari termékek, fazekasáruk vásárlói között egyaránt megtaláljuk a vár népét, a szerzeteseket, módosabb jobbágyokat és a kisnemeseket.

A történeti adatok s a feltárás összevetésének alapján végül a pusztulás körülményeire térünk ki. XVII. század eleji, de feltétlen hitelt érdemlő tanúvallomások szerint 1552-ben a török előnyomulástól tartó környékbeli várurak a kolostort

„porral hányattatták fel". A robbantások komoly műszaki előkészületeket igényeltek s nem is folyhattak le máról holnapra. A robbantókamrákat a statikailag fontosabb pontokon kellett elhelyezni, ehhez ki kellett vésni a felmenő falban és részben az alapozásban bizonyos részeket. Ilyen „falbontások" nyomát a templomhajó déli sarkainak s a kolostor délnyugati sarkának feltárásakor fel is fedezhettük. Emellett a templom ugyancsak délnyugati részén egy L alakú, kb. 8 m hosszú és teljes falvastagságú, összefüggő tömböt találtunk, rézsútosan megdőlve, a falsíktól 30—50 cm-rel elmozdult helyzetben. Ez nyilván a robbantás alkalmával a levegőbe emelkedett, majd visszazuhant falrész lehetett.

Szakál Ernő 1955-ben, amikor a kolostor elpusztításának módjára vonatkozó híradást még nem ismertük, felvetette, hogy a szentély fennmaradt északnyugati részén ferdén, 8—10 m magasságban látható repedés s a felül levő faltömb 15—20 cm-es kicsúszása is az elpusztítással magyarázható. Ezt a falrészt megtámasztó támpillérek „alábányászása" is a falak gyengítése céljából történhetett. A robbantás következményeként a boltozat és a falak bedőlése során fellépő erők ezen a szakaszon csak megmozgatták, de nem rántották magukkal a falat. A kolostor elpusztításánál tehát a robbantókamrákon kívül a falak meggyengítésével akarták elérni a kívánt célt.

III

A Szent Mihály-kolostor igen szabályos szerkesztésű alaprajzát, mint említettük, nehezen tudjuk más pálos kolostoréval egybevetni. A vázsonyin kívül egyelőre nincs más teljesen feltárt kolostor. De alig van néhány olyan romunk is, melynek hozzávetőleges beosztása feltárás nélkül megállapítható volna (pl. Salföld, Bükkszentlélek). Ezek egyébként is jóval kisebbek a vázsonyinál. Az el nem pusztított vagy újból benépesített kolostorokat pedig a barokk csaknem teljesen kiforgatta eredeti állapotából. Jó példa erre az egyik legnagyobb jelentőségű magyarországi pálos kolostor, a márianosztrai átépítése.[18] Azonban mégis ennek az átépítése közben, 1727-ben készült alaprajzával vethetjük össze a vázsonyit legeredményesebben.

A templom főhomlokzata minden eddig ismert pálos kolostornál egy kis térségre néz, melynek többi oldalát kerítés, illetve a kolostor egyik szárnyának oldalhomlokzata határolja. Erről a térségről nyílik nemcsak a templom, hanem a kolostor főbejárata is. Az épülettömböt kőkerítés veszi körül, nyilván védelmi jelleggel, ami ugyancsak általános.[19] Feltűnő azonban Nosztra 1732-es távlati képének és Vázsony alaprajzának összevetésekor az, hogy mindkét helyen megtaláljuk a templom fő- és oldalhomlokzatát L alakban övező kis kertet, ezt — legalábbis Vázsony esetében — a szerzetesek temetőjének tartjuk.[20] További azonosságot mutat a két kolostor kiugró sokszögzáródásos szentélyű külön kápolnája. (Nosztrán ezt „ravatalozó kápolna" néven említik.) Kisebb pálos kolostoroknál a kápolna hiányzik.

A vázsonyi kolostor feltárt földszinti helyiségeinek rendeltetését nagy vonásokban, analógiák keresése nélkül is megállapíthatjuk. A déli szárny bejárat melletti első helyiségének, a káptalanteremnek rangosabb kiképzését nemcsak a cserépkályha maradványa, hanem a nyomokban ma is látható vörös öntött padló is jelzi. E terem mellett egy kisebb helyiség, majd nagyjából ennek vonalában a homlokzat síkja elé toronyszerűen kilépő, téglapadozatú terem rendeltetése egyelőre ismeretlen. (Utóbbit más kolostori alaprajzoknál nem találjuk.) E szárny sarkán valószínűleg a dolgozószobát sejthetjük. Ehhez csatlakozik a nyugati szárnyat csaknem teljes terjedelmében elfoglaló refektórium, melyet az északnyugati sarkon levő konyhától keskeny átjáró választ el. Itt lehetett kijutni a kolostort körülvevő gazdasági udvarba, a kúthoz is.[21] A konyhát a kandalló kürtőjét tartó konzolok helyei s a tűzhely alacsony téglafalmaradványai már önmagukban meghatározták volna, a tűztérből előkerült főzőedénytöredékek nélkül is. Érdekes itt a falsarkot megtámasztó támpillérben kiképzett árnyékszék elhelyezése, mely a konyhából nyílt. A konyhával szomszédos helyiség valószínűleg raktár volt. Egy északra nyíló ablaknyílás nyomai látszanak itt (kívül ez alatt volt a leletgazdag szemétrakás). A helyiség északkeleti sarkában, a padlószint alatt egy ferde nyílás törte át a falat. Ez a helyiség szintje alatt egykor végighúzódott, de teljesen elpusztított csatorna kiömlőnyílása lehetett. Ezen keresztül vezették el a tetőkről az udvarba folyó esővizet, a kerengő ugyancsak északnyugati sarkánál megvan a falban az átfolyónyílás. A vizet egyébként az emésztőgödörbe vezették, ez igen higiénikus megoldás volt.

A kápolna szentélyének falai kívül kissé íveltek. Ez a rész egyébként az alapozásig lepusztult, a szentélylépcső maradványain kívül más részletet (pl. oltár helyét) már nem találtunk. A kápolna hajójának téglapadozatából kisebb-nagyobb felületek épségben megmaradtak.

Az eddig felsorolt helyiségeket a kerengőről lehetett megközelíteni, a sekrestyébe és az átjáróba viszont, rendeltetésének és biztonságának megfelelően csak a szentélyen keresztül lehetett bejutni. A sekrestyében kiugró oltárfülke volt, míg az átjáróból egy falépcső vezetett az emeleti helyiségekbe. Valószínűleg mindhárom épületszárny emeletes volt, bár ez csak az északiról állapítható meg bizonyosan, a konyha melletti felmenő, kb 8 m magas falrészlet és a szentély külső falán megfigyelhető falcsatlakozás alapján. Éppen az utóbbihoz kívülről csatlakozó rézsűs tetősík árulja el egyébként azt is, hogy sem az átjáró, sem a sekrestye és a kápolna falsíkból kiugró részei nem nyúltak a földszintnél magasabbra. Ezeknek a kiugrásoknak az a gyakorlati haszna is megvolt egyéb rendeltetésük mellett, hogy faltámaszként szolgáltak, szerepüket a konyha falához épített hatalmas támpillérekéhez hasonlíthatjuk.

Az északi szárny legutóbb említett három helyiségének a nyomok szerint dongaboltozása volt, a raktár és a konyha viszont már síkfödémű lehetett. Azt, hogy a kerengőnek is egyszerű dongaboltozása volt, már említettük.

A templomszentély párkánymagassága 16,7 m, a boltváll 13,4 m magasságból indul. Az ablakok magassága, amennyire a töredékesen fennmaradt részekből kivehető, kb. 9 m lehetett, a könyöklő a járószinttől 4,5 m magasságban van. A padlástérben levő lőrésablakok, melyek ugyancsak faragott kőből készültek, 60×60 cm méretűek, záródásuk a főpárkány alatt 1 m-rel húzódik. A szentélynek a nyomok szerint öntött padlója volt, a templomhajót nagyméretű, 30×30-as padlótéglával burkolták. A főoltár helyét a korábbi turkálások teljesen eltüntették. Míg a szentélyben az oltáron és Kinizsi tumbáján kívül csak a szerzetesek kóruspadjai állhattak, a hajóban három mellékoltár nyomait találtuk meg. A diadalív jobb oldalán az ívnél valamivel szélesebb, négyzetalaprajzú alapozást találtunk, ezt legvalószínűbben szószék helyének tarthatjuk.[22]

Az egész kolostor építését, tájolását döntően befolyásolta az a körülmény, hogy helyéül egy északkeleti irányban erősen lejtő domboldalt választottak. Ezért nem kelet, hanem a lejtőnek megfelelően északkelet felé irányított a szentély is. A terepszint esését a kolostori szárnyakon belül a kerengőben lépcsőkkel egyenlítették ki. A káptalanterem és a kápolna padlószintje között 1 m-nél is nagyobb a szintkülönbség. Miután a templom hajójának és szentélyének legalábbis egy síkban kellett lennie (szentélylépcsőnek nem találtuk semmiféle nyomát), nehéz-

ségek merültek fel a főbejárat küszöbnívójának meghatározásával kapcsolatban. Az ásatási megfigyelések szerint a déli főhomlokzat eredeti kiképzésénél az ajtó küszöbszintjét a hajó járószintjével hangolták össze, nyilván azzal a meggondolással, hogy majd a homlokzat előtti kis térség szintjét fogják süllyeszteni több mint 1 m-rel. Később ettől a tervtől elállottak, s az ajtónyílásnak kihagyott részt a tér járószintjének magasságáig felfalazták, úgyhogy a fal vastagságában egyúttal 2, lefelé vezető lépcsőfokot is kiképeztek. Így a térségről a kolostor és a templom főbejáratát egy szinten lehetett megközelíteni. A kolostori bejárat mellett egyébként kis virágoskertet képeztek ki, ennek egészen keskeny kerítőfalát is megtaláltuk.

Azt viszont már nem tudtuk megállapítani, hogy a terepesést hogyan követte a templom keleti homlokzatának lábazata. Valószínű, hogy egy-egy támpillérnél ugorhatott, de az is lehet, hogy a szentély és hajó csatlakozásánál (ahol a csatlakozó falak vékonyságát egy a sarokba beépített négyzetes pillérrel egyenlítették ki) tovább nem is folytatódott.

Mint említettük, a feltárások nincsenek egészen befejezve. Kisebb kutatóárkokkal megállapíthattuk, hogy az L alakú „temetőkert" délkeleti falsarkától (ahol egyébként a kolostor fallal körülkerített területére vezető bejáratot is sejjük) déli irányban, a szomszédos szántóföldön, mintegy 50 m hosszúságban továbbvezet a 60—70 cm szélességű kerítésfal, majd alighanem derékszögben megtörve, északnyugati irányban folytatódik, s nyilván a kolostor kútját is megkerülve csatlakozik a konyha keleti támpillérétől kiinduló falhoz. A szántóföldön, a falakon belül sejthető még egy lakó- vagy gazdasági épület, a felszíni leletek és Németh Gábor kutatásának eredménye alapján[23], a kolostortól nyugatra, az erdőben is felfedezhetők néhol falak vagy ezt jelző nyomok. Már Ádám Iván felfedezte ezen kívül a „temetőkerti" fal mentén kívül — egy szakaszon ma is látható — árkot, amely védelmi célzattal ugyancsak körülvehette a kolostort.[24] E részletek felkutatása és feltárása a jövő feladata lesz.

IV

A kolostor és templom fennálló részein főleg állagmegóvási munkákat végeztünk, az újonnan napvilágra került falmaradványokat viszont túlnyomórészt ki kellett egészítenünk, hogy a terepszint fölé emelkedjenek. Helyenként kisebb rekonstrukciós jellegű megoldást is alkalmaztunk, ahol ezt az értelem szerinti funkció bemutatása megkívánta.

A templom, néhol a főpárkányig, néhol csak 8—10 m magasságig megmaradt falain rögzítettük a kilazult köveket, s ahol szükséges volt, leburkoltuk a falkoronát. Ugyanígy jártunk el a boltindításoknál és a belső vakolás maradványainál. Felmerült az a gondolat is, hogy a várban talált faragott kőanyagból vissza lehetne helyezni az egyetlen ablaknyílás méreteinek érzékeltetése céljából a könyöklőhöz tartozó köveket, továbbá, hogy a hajó nyugati bejárata melletti pillért és a diadalív nyugati oldalát kiegészíthetnénk részben eredeti faragványokkal, részben műkővel.[25] Egyelőre ugyancsak megoldatlan Kinizsi és Horváth Márk sírjainak bemutatása, lefedésének módja is, ezekre előreláthatólag 1961-ben kerül sor.

A kolostor jórészt fennálló északi szárnyában főleg konzerválási, falburkolási és hézagoló munkák folytak ugyan, de bizonyos részek kiegészítése is elkerülhe-

9. A szentély állagmegóvása (1959) →
(Dobos Lajos felvételei)

tetlen volt. Így pl. a kápolna teljesen elpusztult szentélyrészének jelentős felmagasítása, ugyanitt a mellékoltárok s az egyik ülőfülke boltozatának helyreállítása (ez utóbbiak a meglevő nyomok alapján). A konyha északi fala statikailag olyan veszélyes állapotban volt, hogy aláfalazások s a két támpillér teljes kiegészítése nélkül nem tudtuk volna bedőlését megakadályozni. Egyébként a szélső támpillér felfalazása nélkül az említett árnyékszék bemutatása sem sikerült volna.

Ugyancsak e szárnyban elkerülhetetlen volt néhány, a visszaállítás-szemléltetés-rekonstrukció határterületén álló munka elvégzése: az emeletre felvezető lépcső indításának kiegészítése, majd a főlépcső helyének bemutatása a falra felhordott vakolattal, a sekrestye boltindításainak jelzése; a kápolna téglapadlójának az eredeti maradványok alapján történt teljes visszaállítása új padlótéglával, a konyha tűzterének ugyancsak az eredeti alapján történt körülhatárolása.

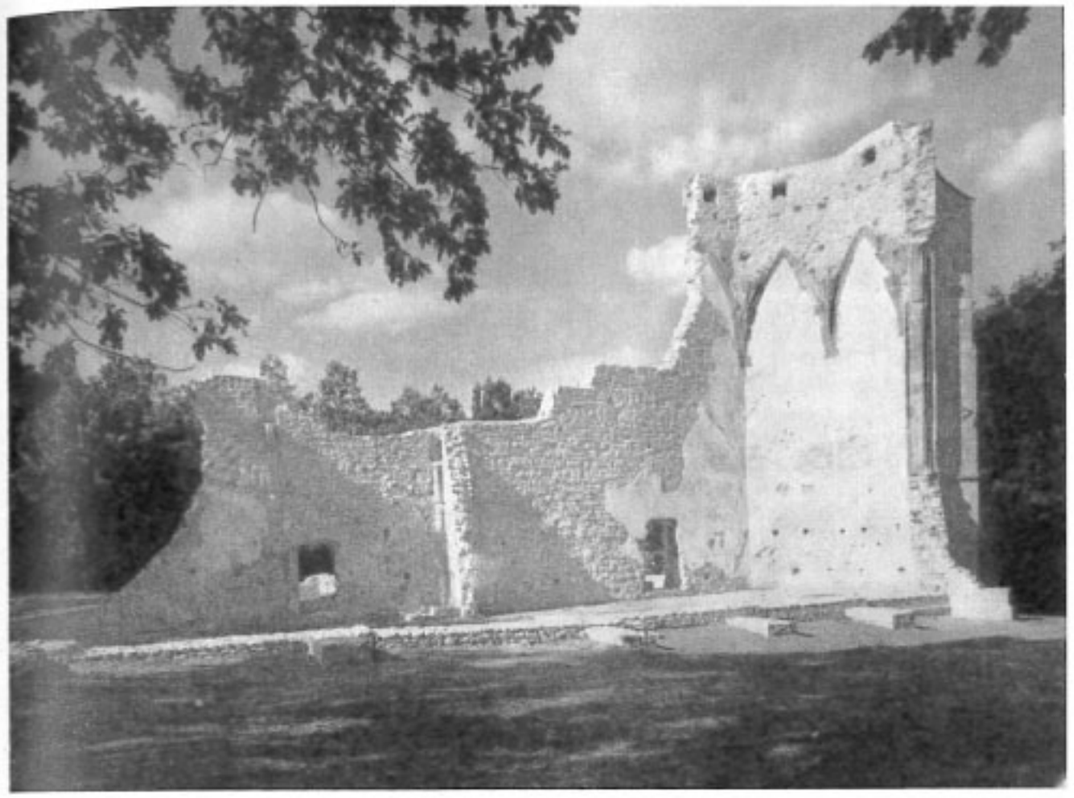
Mindenütt, főleg természetesen a föld alá került részletek felfalazásánál, egy, az eredeti falat a kiegészítéstől elválasztó keskeny kő-sifrasort építettünk be, amelyet a falsíktól 5 cm-re beljebb is ugrattunk. Ez a jelzésmód nem a legtökéletesebb, mivel nehezen kivehető, viszont a kevésbé fagyálló téglasor hamarabb pusztulna el, egyúttal az összképet, a tömör kőfelületek hatását is zavarná.

Az újonnan feltárt falak hol felmenő részletekkel, hol csak alapozásukban maradtak fenn, illetve néhol kiszedetten, helyük nyomaiban voltak kivehetők. Kiegészítésüknél azt az elvet alkalmaztuk, hogy a hangsúlyos részleteket, pl. falsarkokat, bejáratok melletti részeket, jobban kiemeltük, a többit kb. 50—60 cm-re falaztuk fel a járószint fölé. Ezáltal sikerült a helyiségek térhatását szemléltető módon érzékeltetni. A kerengő udvar felé eső falait viszont, hogy az áttekintést ne zavarják, igyekeztünk — a sarkok kivételével — mélyebb szinten tartani. Olyan kis részleteket, mint pl. a cserépkályha alapozása, mellékoltárok helyei stb., alig valamivel emeltük a járószint fölé, annak jelzéséül, hogy ezek nem tartoznak az épület szerkezeti részeihez. Ahol az ajtónyílás kivehető volt, káváit szabályosan kiképeztük. A nyugati és déli szárnyakban azonban ajtónyílásra már sehol sem akadtunk. Ezért feltételezhető helyeiken a falat csorbázatosan visszahagyva képeztünk ki meghatározatlan méretű bejáratokat.

A falkoronákat bogárhát-szerűen kiképezve burkoltuk le. Mivel az egyes helyiségekben összegyűlő csapadék kivezetésére nem volt mód, igen egyszerűen akadályoztuk meg, hogy a víz a falak tövébe szivároghasson. A feltárás és kiegészítés után vakolatnyomok, padlószintmaradványok alapján állítottuk vissza a járószintet. Ez azonban a falaktól a helyiség közepe felé 10—20 cm-t lejt. Középen 0,5—1 m³-es gödröt ástunk, ezt nagyobb kövekkel töltöttük ki, majd felül vékony földréteggel borítottuk le. Ezek az elszivárgók a nyári, gyakran igen nagy felhőszakadások vizét is azonnal elvezették, alkalmazásuk fedetlenül maradó romok konzerválásánál igen hasznosnak látszik.

Az épülettömbön kívül, a domboldalról lefolyó víz terelésére ugyancsak rézsűs, de a környezet gyepszőnyegét nem zavaró lejtésű folyókákat képeztünk ki. Hogy a gazosodást a falak külső síkja mentén megakadályozzuk, kb. 1—1,5 m szélességben durva szemcséjű murvaterítést döngöltünk le. Ugyancsak murvával terítettük le a kerengőt, mivel a látogatók javarésze remélhetőleg csak ott fog közlekedni. A feltárások által alaposan megforgatott föld a kolostor helyiségeiben és a templomban is füvesítésre vár. Ez, valamint a környezet parkosítása, a gyepszőnyegben tipegők elhelyezése a fenntartó intézmény feladata lesz.

A kolostor kútjának kettős falazata volt. A belső, faragott kövekből kiképzett kávát az idők folyamán alaposan megcsonkították, a kövek kb. 4 m mélységig

10. A templom konzervált falai

hiányoztak. Pótlásuk műkővel történt. Ugyancsak műkővel egészítettük ki a szentély feltárt részén a faragott lábazatot, addig, amíg ez a pótlás egyértelműen (a falon látható nyomok alapján) visszahelyezhető volt.

A kápolna padlózatának visszaállítása mellett más helyeken, így pl. a káptalanteremben, a templomhajóban megmaradt terrazzo, illetve padlótéglanyomok konzerválását nem tudtuk megoldani, így ezek pusztulásra vannak ítélve.

Nyitott kérdés még olyan kerítésrészletek kiegészítése, melyek meglétéről az ásatás során megbizonyosodtunk. Nehéz ugyanis megvonni a határt, mit érdemes még a föld alatt levő részletekből kiemelni és megóvni? Véleményünk szerint az ún. „temetőkertnek" a templomhoz, illetve a kolostor délkeleti sarkához csatlakozó falát még ki kellene egészíteni. Ezzel a mindkét végén a maradványokhoz csatlakozó kerítéssel s talán a kívüle húzódó árok részletének kimélyítésével hangsúlyozhatnánk a kolostor már Római által is felismert védelmi rendszerét, amelynek szerves tartozéka volt a templom padlásterében kiképzett lőrésablakok sora.

Éri István

JEGYZETEK

[1] Oláh János : Balatonmellyéki tudósítások, barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény, 1834. III. k. 82—83.

[2] Rómer Flóris : A Bakony. (Győr, 1860. 179.)

[3] 1955-ben már megtörtént az Oláh János által is szörnyülködve említett „alábányászott" támpillérek kiegészítése s a szentély-főpárkány kifordulással fenyegető faragott köveinek rögzítése. Ezt a munkát Szakál Ernő irányította, akinek a támpillérek megcsonkításának okára vonatkozó feltevésére alább visszatérünk.

[4] Az eredeti állagmegóvási terveket Cseh István, az újabbakat Koppány Tibor készítette. A feltárás, felmérés munkájában közreműködtek : Krámer Márta, Takács András és Tóth Árpád. A kivitelezés az OMF sümegi építésvezetőségének munkája (csoportvezető : Somogyi János). A munkálatok számszerű adataiból hadd említsük meg, hogy kb. 1500 m^3 földet kellett megmozgatni s kb. 700 m^3 új falazat készült el (a falburkoláson kívül). A kolostor állagmegóvása volt a Felügyelőség 1959-ben befejezett munkái között a legjelentősebb teljesítmény.

[5] A kolostor történetére vonatkozó írott adatok részletesebb feldolgozását l. Német Gábor : Adatok Nagy-Vázsony történetéhez. (Veszprém, 1901. 32—50.) ; Kisbán Emil : A magyar pálosrend története. (Bp. 1938. I. 128—29., 184—85., 200—201.) Újabb ismertetések és feldolgozások : Éri István : Nagyvázsony. (Bp. 1959. 46—52.) ; Uő. : Reneszánsz faragványtöredékek a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. (Művészettörténeti Értesítő 1958. 131—133.) ; Uo. : Gótikus agyagnegatívok a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. (Folia Archaeologica, 1959. 141—149.) Az 1959. évi pálos-kolostori ásatás leleteinek ismertetése az OMF 1960. évi Évkönyvében jelenik meg.

[6] Karácsony János : Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. (Bp. 1924. II. 192.)

[7] A tálodi kolostor feltárására és állagmegóvására előreláthatólag 1962—63-ban kerül sor.

[8] „. . . . qua ducerent lapides pro fabrica dicti monasterii . . ." Megjegyezzük, hogy a Vázsony és a vele ma már csaknem összeépült Leányfalu közti réten néhány méterrel a felszín alatt ma is bányásszák az itt található, a kolostor falazásához használt mészkővel megegyező követ. Innen bányásztatta ki a Felügyelőség is a kiegészítéshez szükséges kőanyag jó részét. A helybeliek szerint a rét alatt nagy területet behálózó, esetleg valóban középkori (?) vágatok vannak.

[9] „. . . . de possessione Leanfalva super eandem viam cadavera mortuorum gratia sepulturae ad Ecclesiam, ubi nunc dictum monasterium constructum esset antiquitus deferri consuetum erat." — Németh i. m. 39—42. Az oklevél eredetije Molnár István szíves közlése szerint az Országos Levéltárban található, Dl. 19.562. sz. alatt.

11. A templomromok (1959)

[10] Így pl. a templomtól keletre eső, kőfallal kerített „temetőkert"-ben is kereshetjük. Az amúgy is kibővített ásatási program kereteibe sem a korai templom további kutatását, sem más, hasonlóképpen értékes eredményekkel kecsegtető részletek feltárását nem végezhettük el, pedig a teljesség ezt megkívánná s a feltárandó objektumok bemutatása a romterület jelentőségét még inkább növelné.

[11] OLT Dl.

[12] „Külföldön, mint hazánkban a kolduló szerzetesek kezdetleges tetőtoronykái után szintén falazott tornyok és nagyobb harangok támadtak ; a tornyok helyének azonban az udvar jelöltetett ki : legtöbbször a szentély és hajó között levő sarkon . . ." — írja Ádám Iván : Pálosaink építészeti emlékei c. dolgozatában. (Egyházművészeti Lap, 1882. 217.) Vö. ifj. Dümmerling Ödön : A Ferencesrend középkori csúcsíves stílű építészetének emlékei Magyarországon. (Bp.1944. 9—10.)

[13] L. Művtört. Ért. 1958. 132.

[14] A sümegi várban előkerült reneszánsz faragványok ifjabb Vitéz János püspökkel hozhatók kapcsolatba, aki 1498-ban kápolnát építtetett a várban. — L. Koppány-Kozák : A sümegi vár. (Bp. 1958. 16.) A Balaton-környéki kőfaragóműhely kérdését Gerő László vetette fel : Gerő—Entz : A Balaton-környék műemlékei. (Bp. 1958. 158—159.)

[15] A kolostor feltárása alkalmával mindössze néhány faragványtöredéket találtunk a romok között, ami nem is csodálható, tekintettel arra, hogy a területet számtalanszor átforgató „kőbányászok" alapos munkát végeztek. A várban viszont százakra rúg az ide másodlagosan beépített pálos faragványok száma. 1959-ben a nyugati védőfolyosó számtalanszor megerősített külső falának elbontásakor kiderült, hogy a legutóbbi, XVII. sz. közepi fal alapozása túlnyomórészt nagyméretű pálos kolostorbeli kövekből áll. A gótikus párkány-, ablakkeret-töredékek közé egy ugyancsak nagyméretű reneszánsz nyíláskeret-darabot is befalaztak, nyilván ez is a kolostorból s nem az akkor még teljes egészében fennálló várból került ide.

[16] A leletek korát harmincnál több pénzdarab határozza meg : az 1489-től 1535-ig terjedő időből valók.

[17] Egy Németországban készült, igen művészi kivitelű anyagnegatív (Formmodel) — mely ugyancsak a kolostor felszereléséhez tartozhatott — és a már említett 1482-es búcsúlevél alapján felvetettük azt a lehetőséget, hogy a vázsonyi pálosok kegytárgyak előállításával, sokszorosításával is foglalkoztak. (L. Fol. Arch. 1959. 148.)

[18] Baranyai Béláné : Adatok a XVIII. századi márianosztrai pálos művészethez. (Művészettörténeti Értesítő, 1957. 65—76.)

[19] Ádám I. i. m. 106.

[20] A védelmi jelleg fontos szerepét láthatjuk Vázsonyban abban is, hogy a kerítésfalak úgy csatlakoztak az épülethez, hogy a könnyen megközelíthető nyílásokat elzárják. (Pl. a „temetőkert" kerítése a szentély legutolsó ablaka után következő támpillérhez van bekötve, a konyhából nyíló árnyékszéket ugyancsak fal veszi körül.)

[21] A már említett kúton kívül természetesen a quadrumban is kerestük először középütt, majd a sarkokban az általában elmaradhatatlan kis kutat, azonban eredmény nélkül. Valószínűleg az igen mély vízszint, tehát a kút ásásával járó nehézségek miatt tekintettek el belső kút készítésétől, hiszen itt, figyelembe véve a terep lejtését, már nem is 15—16, hanem 20—22 m mélységre kellett volna leásni.

[22] A templomhajó mérete is bizonyítja, hogy a vázsonyi pálosok végeztek pasztorációs munkát. Ezt jelzi még a búcsút engedélyező okirat. A szószékre tehát szükség volt. A pálos rend egyébként már 1417-ben engedélyt kapott a pápától nyilvános prédikációk tartására, gyóntatásra. (L. Ádám I. i. m. 184.)

[23] L. A nagyvázsonyi rk. plébánia Historia Domusának 138. oldalán látható bejegyzését.

[24] Ádám I. i. m. 106.

[25] Az 1930-as években Weszelovsky Béla által készített felmérés részletrajzai a jelenleginél teljesebb állapotúnak tüntették fel a diadalívet, ennek alapján a kiegészítés, illetve visszaállítás támpontjai adva vannak. (Weszelovsky rajzát közölték a Műemlékvédelmi Szemle 31. számában, 1944—45. 4.)

12. A feltárt és konzervált romok Dél felől